

Srbi u XVIII veku prema katolicizmu i protestantizmu – mehanizmi i strategije asimilacije novih kulturnih elemenata

Dorota Gil

Univerzitet u Krakovu

Novi lik srpske kulture XVIII veka u najvećoj meri oblikovao je – usmeren protiv već tokom protekla dva veka na celom području *Slaviae Orthodoxae* pojačanih unijatskih težnji i prozelitizma Katoličke crkve – odbrambeni mehanizam i različite (u zavisnosti od područja podeljene Srbije i političko-kulturnih promena) strategije, koje su dozvoljavale održavanje veza sa osnovnim kodom (auto)identifikacije – pravoslavljem i kulturnom tradicijom vezanom za njega.

XVIII vek u slučaju srpske kulture jeste period u kojem su ove (preuzete iz drugih područja i kultura i uspešno primenjene) strategije konačno dovele i do promene kulturnog modela na području Srba koji su živeli pod Austrijom¹. Iako se sledeći pokušaj ukazivanja sličnosti i razlika u odnosu na mehanizme i strategije korišćene na različitim područjima pravoslavne *Slavije* zasniva na već relativno dobro proučenim i opisanim procesima koji su se odvijali u okviru postvizantijskih kultura², čini se da tek svojevrsna sistematizacija navedene problematike omogućuje zapažanje brojnih, dosada zbog različitih razloga marginalizovanih, aspekata. U opštem pogledu strategije o kojima je ovde reč, primenjivane od strane pravoslavnih Slovena (iako ne samo Slovena) kao reakcija na široko zamisljenu prozelitsku delatnost Katoličke crkve (pre svega nakon Tridentskog koncila), spadaju u pet osnovnih tipova:

1. izbor unije ili pseudounije kao garanta ublažavanja društveno-kulturne i političke situacije – npr. slučaj ujedinjenih poljsko-litvanskih zemalja Rečpospolite, ali i enklava pravoslavnih manjina u katoličkoj sredi-

---

¹ Prihvaćena u ovom članku perspektiva ogleda odbrambenih strategija u slučaju srpske kulture stavlja u centar pažnje XVIII vek, kao period u kojem više pomenute strategije – kao konkretne, razrađene u okviru pravoslavlja na drugim područjima – u vidu ‘strateškog uzora’ tek tada stižu iz drugih zemalja, odnosno kreirane su u drugim etničkim i verskim sredinama na području Austrougarske.

² Situaciju u postvizantijskim kulturama, pre svega na području I Rečpospolite nakon brestske unije, sa perspektive kontinuiteta, odnosno promene kulturnog modela detaljno je razmatrao Aleksander Naumow. Njegova je tipologija umnogome doprinela nekim zapažanjima u ovom članku. Up. Naumow 1984: 13-38.

ni na Balkanu³, slučaj Grka i Albanaca u Italiji, ili ublažavanja uslova u osmanskom ropstvu⁴;

2. preseljavanje kao svestan izbor tuđe kulture – npr. garant ublažavanja uslova turskog zarobljeništva, ali takođe unijatskih pritisaka od strane Katoličke crkve, egzodus Srba na austrijsko područje 1690. Treba ovde naglasiti da o izboru Zapada (Austrije) od strane Srba kao šanse za spasavanje od Turaka nije odlučivao element ‘konkurencije’ kultura, kao u slučaju ruskih zemalja u okviru Rečpospolite, nego se ovde radi o neophodnosti izbora između dve sasvim različite kulture, od kojih su obe bile sasvim drukčije od vlastite. U tom slučaju izbor Zapada bio je na neki način olakšan zbog višeg civilizacijskog nivoa Austrije i zbog pripadnosti etnički najbližih za Srbe Hrvata katoličkoj kulturi prema kojoj pak (ili tačnije prema crkvenim institucijama koje su nju oblikovale) Srbi su osećali opravdanu strepnju;
3. preuzimanje modela ‘tuđe’ kulture sa istovremenom promenom funkcija njegovih sastavnih elemenata – npr. romansko-germanski kulturni model tretiran kao sredstvo ‘odbrane Istoka od Zapada’ na području poljske Ukrajine (I Rečpospolite), a zatim (već kao kulturna matrica) prenesen u XVIII veku na Srbe pod Austrijom. U balkanskom modelu i u njegovom indirektnom dodiru sa modelom poljsko-ukrajinsko-ruskim bitnu ulogu igrale su rumunske kneževine: naime, pravoslavno stanovništvo Transilvanije zadesila je ista sudbina kao i austrijske Srbe, dok su Moldavija i Vlaška doživljavale probleme delimično slične Ukrajini, a delimično Bugarskoj i turskoj Srbiji;
4. iskorišćavanje rešenja prihvaćenih u sredini protestantske manjine na području Habsburške monarhije. U ovom slučaju razvijena školska mreža u slovačkim krajevima, podržavana široko isplaniranom delatnošću pijetista iz Univerziteta u Haleu, postaće za čitavu zajednicu pravoslavnih Slovena, ali takođe i Grka, jedno od osnovnih oruđa odbrane protiv prozelitizma vatikanskih institucija;
5. strategija ‘preživljavanja’ u okvirima kulturnih zajednica (kao npr. Boka Kotorska) ili u malim enklavama pravoslavaca doseljenih tokom narednih talasa migracija na područja koja su bila pod rimskom jurisdikcijom (npr. austrijska Slavonija ili venecijanska Dalmacija). Udaljenost od glavnih sedišta jerarha Crkve i neprekidan pritisak katoličkog sveštenstva koje je težilo uniji ponekad su vodili ka postepenom brisanju pravoslavnog identiteta doseljenika, a o istrajavanju u vernosti pravoslavlju odlučivali su pre svega nepokolebljivi rukovodioci pomesnih crkava. Jedan od najboljih primera jeste delatnost arhimandrita Gerasima Zelića na području Dalmacije i Boke Kotorske.

---

³ Jedan od mnogih primera jeste sklopljena 1671. marčanska unija (Kašić 1986); pokušaja da se ona sprovede bilo je dosta i u Dalmaciji (Veselinović 1986).

⁴ U ovom slučaju maltene uspešni pokušaji ostvarivanja unije u slučaju crnogorskog mitropolita Mardarija ili srpskog patrijarha Pajsija na Balkanu. O tome videti Radonić 1950; Slijepčević 2002: 385-399; Grujić 2007; Naumow 2008; Lis-Wielgosz 2013: 77-104.

Osim pomenutih prilika na području *Slaviae Orthodoxæ* imamo dve sasvim posebne situacije. Prvo u slučaju Bugarske: odbrambena strategija bila je ovde usmerena uglavnom protiv islamske opasnosti i prouzrokovala postanak enklava zapadne kulture u pravoslavno-muslimanskoj sredini. Doduše ovo će u maloj meri uticati na proces promena u okviru bugarske kulture uopšte, ali treba ipak u ovom slučaju naglasiti primenu supstitucije sopstvene tradicije tuđom, tj. katoličko-hrvatskom (Naumow 1984: 35-36; Naumow 2008).

Sa još drugačijom situacijom imamo posla u slučaju Moskovske Rusije. Za sada ću ovde samo ukratko spomenuti da u vezi sa posebnom unutrašnjom i spoljašnjom situacijom i, sledstveno, svojevrstnim tipom sukoba (ne religioznim već civilizacijskim) promene do kojih dolazi u okviru razmatrane kulture imaju drugačiji karakter nego na ostalim područjima *Slaviae Orthodoxæ*.

Najpre ću se, ipak, zadržati na strategiji izrađenoj na poljskim zemljama, koja je imala, naročito za austrijske Srbe, uzorni karakter. Komplikovana politička situacija u višenacionalnoj i višekonfesionalnoj državi, odlučni ali neuspešni pokušaji stvaranja crkvene nezavisnosti u odnosu na 'moskovsku' Crkvu, sabori u Konstanci i Firenci koji su destabilizovali jedinstvo u granicama pravoslavne ekumene, a osim toga konačno produbili unutrašnji rasep poljskog pravoslavlja koje nikako nije moglo da se uklopi u poljski politički sistem – sve će to dovesti do očajničkih pokušaja da se reši ovo složeno pitanje u obliku 'poljske' unije. Iako je Brestska unija potpisana 1596 god. tretirana kao obnavljanje Firentinske unije (1439) i, na osnovu toga, kao temelj delatnosti Kongregacije širenja vere i potonje Kongregacije širenja istočnog obreda, kao što se pokazalo sa vremenom ona nije bila u stanju da reši problem, dakle nije mogla da bude prihvaćena kao jedinstvena forma postojanja istočne vere na ovom području (Gil 1999: 82; Naumow 1984: 26). Naravno, autori ideje unije računali su na perspektivnu atraktivnost ovog modela, ipak konačno on se pokazao kao nedovoljno opsežan i efikasan (posebno u poljskim uslovima), nije takođe uspeo da izvrši svoju osnovnu funkciju širenja uticaja Rimske Crkve na postvizantijske prostore daleko na istok, a uz to prividno istovetni interesi Vatikana i Poljske pokazali su se protivrečni.

Unija se, dakle, u principu okrenula protiv pravoslavlja, pre svega protiv određene koncepcije poljskog pravoslavlja i, kako primećuje Aleksandar Naumow (1984: 27), "u konačnom rezultatu gurnula je pravoslavno poljsko-litvansko stanovništvo i Kozake u zagrljaj Moskve, a u poljskoj političkoj i religioznoj misli XVII veka sasvim je već ponestalo mesta za posebnu kulturu pravoslavlja"⁵. U takvim okolnostima 'ilegalno' pravoslavlje moralo je da traži načine izlaska iz te komplikovane situacije u vidu unutrašnje reorganizacije pravoslavne Crkve u Poljskoj. Petar Mohila, koji je tada zauzeo centralno mesto, računao je istovremeno na snažan uticaj svog ambicioznog projekta 'reorganizacije' kako na Moskovsku Rusiju, tako i na Balkan.

Odbrambeni mehanizam, tj. prihvatanje kulturnog modela 'neprijatelja' sa istovremenom promenom funkcija njegovih sastavnih elemenata, biće u stanju da reorganizuje zapadnu kulturnu formu na takav način da bi ona postala sredstvo

---

⁵ Prevod citiranog fragmenta (i sledećih iz tog članka) sa poljskog – D.G.

odbrane Istoka protiv Zapada. Kasniji događaji vezani sa pretvaranje pravoslavlja u ravnopravnog partnera rimske veroispovesti u poljsko-litvanskoj državi, kao i promene u okviru kulture (u tome u teologiji, književnosti i umetnosti) u Collegium Kijoviense-Mohileanum, opisani su već u mnogobrojnim studijama (Radojčić 1913; Vukašinić 2010: 257-318; Fin 2015: 4-84). Model pravoslavne kulture koji je raskidao sa postvizantijskim izolacionizmom i otvarao se prema dostignućima zapadne misli tretirane kao delimičan supstitut sopstvene tradicije uskoro će postati uzor za Srbe preseljene na područje Habsburške monarhije. Svest da se taj model pokazao jedinim mogućim kompromisom između Istoka i Zapada jer je pružao jedinstvenu šansu da se pravoslavlje odupire borbenoj Rimskoj Crkvi, svest o ispravnosti odabranog puta biće, iako tek nakon određenog vremena, prisutna u pravoslavnim sredinama ne toliko u Moskovskoj Rusiji, koliko u Austrijskoj imperiji i na Balkanu (isto u grčkim predelima). Naravno, ova problematika čini se već dobro u nauci razrađena, ipak uvek se pojavljuju pitanja vezana za ocenu asimilacije novooblikovanog modela i konkretnih, pre svega u okviru teologije, elemenata na ostalim područjima Slavije, na prvom mestu od strane Srba⁶.

U ovoj studiji istakla bih jedan drugi aspekt, koji u okviru tipova odbrambenih strategija prema rimokatoličkom prozelitizmu dozvoljava da se – u većem stepenu nego što se to radilo u dosadašnjim istraživanjima – sagleda zapravo temeljna uloga protestanata, koji su vršili uticaj ne samo preko pijetističkog centra u Haleu nego takođe i slovačkih škola u Habsburškoj monarhiji, formirajući sredinu povezanu tesnom saradnjom Ukrajinaca, Rusa, Srba i Grka. Smatrana, što vredi da se naglasi, u isto vreme (1726, 1727) kao isto toliko važna i efikasna kao korišćena u Ukrajini, strategija protestantskih manjina na području Austro-Ugarske prouzrokovala da će mitropolit Mojsije Putnik započeti istovremeno (samo prividno protivrečna) dejstva, uspostavljajući odnose sa ukrajinskim i ruskim centrima s jedne, i protestantskim s druge strane. Rusija (zvanično takođe ruski carevi) kojoj se Putnik obraća dvadesetih godina XVIII veka prošla je već toliko temeljne promene da posle etape borbe protiv svakojakih simptoma ‘tuđinstine’, a za takve je važno sve što je bilo ukrajinsko (naročito identifikovane sa katolicizmom ili protestantizmom “novotvornija knigi kijevska”, proglašene na saboru kao jeretičke, a ranije spaljivane na Atosu) i grčko, kao i naredne etape – borbe latinista i grkofila, biće već u sasvim novoj stvarnosti. Za vreme reforme Petra I, Teofan Prokopovič, autor ideje ovih reformi, biće ipak prinuđen da se nadoveže na tradiciju Petra Mohile da bi se izbeglo potpuno rušenje dosadašnjeg kulturnog modela zbog ogromnog doprinosa zapadne civilizacije, a da bi taj doprinos u najboljem slučaju samo promenio funkcije nekih elemenata. Odbrana

---

⁶ Upotreba pojma ‘rusifikacija’ (umesto ‘rusiziranje’?) od strane nekih istraživača, koja bi više označavala prisilan, nametnut proces za razliku od teološke misli, liturgije ili jezika u slučaju književnih (pre svega poetskih) uzoraka asimiliranih iz poljsko-ukrajinsko-ruske književnosti, čini se neopravdana. Up. Vukašinić 2010: 25-318 i odbranjenju 2017 g. na Jagelonskom Univerzitetu u Krakovu doktorsku disertaciju dr. Justyne Romanowske pod naslovom *Polsko-ukraińsko-rosyjskie konteksty poezji metafizycznej serbskiego baroku* (mentor D. Gil).

autonomije nacionalne kulture bila je u stvari očajnički pokušaj da se suprostavi narušavanju kulturne kohezije – izražavala je opravdanu strepnju od slabljenja strukture čija je najveća prednost bila monolitnost (Naumow 1984: 33).

Kao što znamo, proces promena ipak nije mogao da se zaustavi: pojavila se i unutarnja potreba promene kulturnog modela i na taj način ova već preobražena struktura dalje će se razvijati uz pomoć unutarstrukturnih elemenata. Ukoliko su, dakle, kako dalje primećuje Naumow (1984: 35):

ukrajinski stvaraoci u poljsko-litvanskoj državi odlučili su da rizikuju opasnost koristeći tuđe oruđe u ličnoj odbrani, utoliko ruski stvaraoci u Moskvi odabrali su provincijalne odlike, prigušivali su i ublažavali tonove – ali u isto vreme spašavali kontinuitet razvoja i obezbeđivali skladan prelazak od stare ka novoj kulturi. Nisu se pokoravali niti poljskom „katolicizmu” iz kojeg su ipak izvlačili sve šta im je moglo da bude od koristi, niti kulturnoj revoluciji Petra I za koju su žrtvovali sve moguće da ne postane još strašnija.

Na Balkanu, međutim, u Srbiji stanje u XVII i XVIII veku nije se tipološki podudaralo sa varijantom moskovske transformacije, već sa situacijom u poljsko-litvanskoj državi, razume se sa tom razlikom da je ogroman deo srpske teritorije bio sastavni deo nehrišćanske turske države, države sasvim drugog kulturnog tipa. Preuziman od strane Srba (čak iako ne do kraja svesno kad se radi o posledicama), model stvoren na području Rečpospolite uzrokovaće – drugačije nego u Rusiji – neposrednim otvaranjem prema Zapadu, prema tome Srbija će uspeti u onome što nije mogla da postigne Ukrajina.

U tom procesu znatno važniju ulogu nego što se pretpostavlja odigrala je aktivnost protestanata: Slovaka, Ukrajinaca, iznad svega pak pijetista povezanih sa Univerzitetom u Haleu. Izbor protestantske (pored ruske) opcije već dvadesetih godina XVIII veka trebalo je da postane garant odbrane Srba od katolizacije i unijačenja, ali za razliku od one prve imala je prednost: jer iako je ruska opcija bila bliža Srbima po veri i pravopisu, protestantska (tj. slovačka) bila je bliža prostorno, budući da se uspostavljala u okviru jedne države. Time je ona isključivala vrlo verovatne, a u odnosu na Ukrajinu i Rusiju često baš i stvarne, smetnje i prepreke vlasti u održavanju uzajamne komunikacije preko granica država. I jednu i drugu, tj. ukrajinsko-rusku i protestantsku (slovačku i nemačku) soluciju, kao što sam već ranije spomenuo, direktno je, od oko 1727 godine, sprovodio u život beogradski, a zatim ujedno i karlovački mitropolit Mojsije Putnik. Uloga slovačko-protestantskih škola, pre svega u Požunu/Bratislavi (za koju se govorilo “mali Hale”), Đuru, Kežmarku, Modroj, Košicima, Prešovu i Levoči, i kao ‘odbrambenih’ od katoličkog prozelitizma institucija, i kao rasadnika pijetizma, da ne govorimo o prethodničkoj ulozi koju su odigrale za širenje racionalističkih ideja ranog prosvetiteljstva, naučno je već dobro proučena (Kmeć 1987: 143-207; Kostić 2010: 153-171; Simić 2014: 159-173). Ipak, iz perspektive naše refleksije vredi obratiti pažnju na još nekoliko aspekata.

Naime, traganje za odbrambenim (prema opasnosti za pravoslavlje) strategijama kako na području istočne, tako i južne *Slaviae Orthodoxae*, pronašlo je polaznu tačku u okviru predloga protestanata kojima je slično kao i pravoslavcima

pretio prozelitski stav Katoličke crkve, a susret i integrisanje – na izgled sasvim različitih – pijetističkih i prosvetiteljskih ideja u okviru najvažnijeg u XVIII veku za pravoslavne studente univerzitetskog programa u Haleu značajno će da ubrzaju savladavanje njihove postvizantijske izolacije. Čini se da su zajednički, pravoslavno-protestantski front odbijanja katolizatorskih i unijatskih nasrtaja i protestantsko posredništvo za uključivanje Srba (ali takođe Ukrajinaca i Rusa) u zapadnjački talas prosvetiteljstva odigrali veću ulogu nego što se to u većini radova na ovu temu naglašava.

Jedna od poznatih ličnosti tog perioda, Šimon Toderski⁷, poreklom ukrajinski Jevrejin koji je postao pravoslavac, jeste možda jedan od najboljih primera pravoslavno-protestantske “zajednice interesa” ili “zamišljene zajednice”⁸ tadašnjih intelektualaca vezanih za Univerzitet u Haleu. Da podsetimo: nakon završetka studija u ovom gradu Toderski boravi u austrijskoj Srbiji, čak obilazi i zemlje pod turskom vlašću, odseda u manastirima u kojima pokušava da pridobije potencijalne đake za studije u Haleu, posle se vraća u Kijev (stalno održavajući veze sa Srbima, naročito kada postaje član Sinoda Ruske Pravoslavne Crkve), da bi na kraju 1735 godine stigao u Moskvu sa ruskim prevodom *Istinitog hrišćanstva*, jednog od najvažnijih mistika i pijetista iz Halea, Johana Arndta, delom otada tretiranim kao jedno od najviše cenjenih u ruskoj Crkvi (Besançon 1981: 1201). Ranije uspostavljena tesna saradnja Ukrajinaca, koji su početkom veka odlazili na studije u Hale, Srba (zvanično, na nivou pravoslavne Karlovačke Mitropolije, od 1749 god.), Rusa i Grka ne samo da će omogućiti razmenu misli, knjiga, već uskoro i doneti plod u vidu ‘protestantizacije’ Crkve u Rusiji, uključene u delokrug reforma Petra I, a uvedene od strane Teofana Prokopoviča, miljenika cara i vernog njemu episkopa (vezanog ranije za Kijevsko-Mohilansku Akademiju), te pristalice protestantske teologije. Nesumnjivo, bio je to najdosledniji potez upotrebe rešenja protestanata koji je, između ostalog, rezultirao ukidanjem patrijarhata i njegovom zamenom Svetim sinodom po uzoru na luteranski sinod, pretvaranjem školstva prema istom luteranskom obrascu, uvođenjem protestantskih teoloških teza u čuvenom *Duhovnom regulamentu* (Kostić 2010: 99-125; Vukašinić 2010: 26-27), promenama u liturgiji i sakramentima Crkve itd. (Besançon 1981: 1200-1201). Uz to, kao što sam ranije spomenula, veoma važne postaće veze negovane, već od 20. godina XVIII veka, sa nemačkim pijetistima, čiji je značaj za svoje prosvetiteljske reformatorske planove, zahvaljujući Prokopoviču, uočio Petar Veliki, koji će konačno postati pokrovitelj širenja ideja formiranih u Haleu⁹. Dodajmo da su ideje Jakoba Bemea naše pristalice ne samo u višim krugovima u

⁷ Na temu biografskih podataka te interesantne ličnosti, o kojoj je već 50-tih godina XX veka pisao Mita Kostić (1951), postoji još uvek mnogo nejasnoća. Up. Besançon 1981: 1201.

⁸ Ovim pojmom u odnosu na “zamišljenu zajednicu učenih” Univerziteta u Haleu služi se Vladimir Simić (2014: 167).

⁹ Na temu interesantnog prožimanja pijetističkih bogoslovskih ideja (unutrašnja teologija oslobođenja kroz Bogopoznanje) sa “prirodnom teologijom”, tj. racionalističkim/prosvetiteljskim idejama o korisnosti, praktičnosti i jednostavnosti, i o programu univerzitetske obuke u Haleu i širenju pijetističkih ideja na području zemalja

Rusiji, nego i u manastirima i teološkim školama, u tome i najvišoj, tj. Akademiji u Moskvi, a od 70. godina takođe u krugovima uticajne ruske masonerije. Za lokalizaciju izvora ranog prosvetiteljstva na području *Slaviae Orthodoxae* (osim Bugarske, ali nesumnjivo i ne-slavenskih prostora rumunske i grčke kulture) i hronološku sistematizaciju pojava, procesa i ličnosti ‘prelomnog’ za pravoslavnu ekumenu doba XVII i XVIII veka, ‘protestantski supstrat’ (ponajviše pijetistički) novograđenih tada kultura čini se, dakle, jednim od najvažnijih, a možda i najvažnijim elementom.

Na području Habsburške monarhije, u tome i austrijske Srbije, u koju, kako je opisivao Jovan Skerlić, “do 30. godina XVIII veka gomilama dolaze katolički kaluđeri sviju redova, franjevci, minoriti, kapucini, benediktinci, a naročito jezuiti [...] i samo jedne 1728 godine, 128 srpskih popova primorano je da se pounijati” (Skerlić 1923: 174), naročito pak pojačava se prozelitizam katoličke Crkve (Gavrilović 1996: 207-214) i restriktivna prema religijskim manjinama (osobito pravoslavnoj) politika Beča. Podudarni ‘religiozni’ (antikatolički) i politički (antihabsburški) interesi pravoslavaca i protestanata susreli su se u ambiciozno zamišljenim planovima nemačkog pijetista Avgusta Frankea. Njegova želja da se približi ruskoj i ostalim slovenskim, a takođe grčkoj, pravoslavnoj Crkvi rezultirala je s jedne strane stvaranjem čitavog ‘slavističkog kruga’ u kojem su se (na primer na nivou prevodilačke delatnosti) istakle takve ličnosti kao Hajnrih Vilhelm Ludolf (Heinrich Wilhelm Ludolf), autor prve gramatike ruskog ‘govornog’ jezika *Grammatica Russica* iz 1696 g., s druge strane učvršćivane su sve tesnije veze na nivou razmena knjiga i prijateljskih intelektualnih odnosa sa pravoslavnim centrima na Balkanu, dakle i u Grčkoj.

Uzajamna povezanost ruskih, srpskih i grčkih crkvenih velikodostojnika i intelektualaca kroz obrazovanje u Haleu, živu korespondenciju i razmenu misli, kanale nove duhovne komunikacije koje su pružale slovačke škole, a zatim obuka na univerzitetu u Nemačkoj i/ili u Kijevu, odnosno u Smirni ili na Krfu (up. Stojanović 2014: 11-28) – sve to je pružalo mogućnost izgradnje u budućnosti vlastitih kulturnih institucija i škola. Pitanje ‘konkurencije’ protestantskih centara (slovačkih škola, pre svega ipak Halea) sa Kijevom (a u doba Petra I i Moskvom), koji je u isto vreme pružio austrijskim Srbima pomoć – zapaženo između ostalog od strane Slovaka Matije Jelenka, jednog od najviše poznatih “animatora” slovačko-nemačko-srpske saradnje i “reformatora nepotrebnih i nemoralnih srpskih običaja” (Simić 2014: 164-165) – činilo se pitanjem sasvim drugorazrednim u odnosu na zajedničku strategiju odbrane od katoličkog prozelitizma.

Koliko su protestantske slovačke škole vezane za pijetistički centar u Haleu, pre svega u Đuru, Kežmarku i Bratislavi¹⁰, bile od presudnog značaja za srpsku kulturu u doba njene okcidentalizacije nesumnjivo svedoči ne samo broj

---

Slaviae Orthodoxae (prema planu Avgusta i Gothilfa Frankea) detaljno piše Vladimir Simić (2014: 159-174).

¹⁰ Izuzetan značaj za širenje pijetističkih ideja imala je protestantska zajednica u poljskoj Šleziji: odavde se uticaj ideja koncipiranih u Haleu širio dalje po Galiciji, Slovačkoj i Ugarskoj. Taj problem nije još do sada dovoljno istražen.

studirajućih tamo srpskih studenata (samo na bratslavskom liceju bilo ih je preko 80 polovinom XVIII veka, a u periodu 1730-1830 čak 670), nego činjenica da su se među tim đacima našla najslavnija imena kako srpske kulturne, tako i političke istorije XVIII veka, a takođe već početka XIX., kada dolazi do masovnog odlaska Srba na škole u Slovačkoj, tretiran, kao i ranije, kao pripremna faza školovanja pre odlaska na univerzitete u Nemačkoj. Da podsetimo da su među njima bili, na primer, prvi srpski istoričari Pavle Julinac (Bratislava) i Jovan Rajić (jezuitski licej u Komarnu, te protestantska gimnazija u Šopronu), prvi skupljač narodnog blaga Jovan Muškatirović-Mirijevski (Bratislava), centralna ličnost srpskog prosvetiteljstva Dositej Obradović (Modra, Bratislava, Hale), osnivač prirodnih nauka Atanasije Stojković (Bratislava), osnivači srpskog pozorišta Joakim Vujić (Bratislava) i Jovan Sterija-Popović (Kežmark), osnivač srpskog romana Milovan Vidaković (Kežmark), osnivač srpskog školstva Đorđe Natošević. Poput njih, Bogoboj Atanacković, Đuro Daničić, Jovan Jovanović Zmaj, Svetozar Miletić, brojni poznati srpski državnici, javni radnici i crkveni velikodostojnici (Kmeć 1987: 177).

Iz perspektive ovde razmatranih odbrambenih strategija, koje su se izrađivale tokom XVIII veka u zajednici pravoslavnih i protestantskih intelektualaca, i njihovog značaja za formiranje novog oblika barokne, pre svega ipak 'prosvetene' kulture Srba XVIII veka, njihova se važnost čini fundamentalna. Čini se, ipak, da svi 'koridori' proticanja protestantske misli, propagirane naročito u pijetističkoj verziji Univerziteta u Haleu i teritorijalno obuhvatajući kako ukrajinsko-ruski Istok, tako i balkanski, tj. srpski i grčki Jug, još uvek nisu dovoljno rasvetljeni.

Literatura

- Besançon 1981: A. Besançon, *Edukacija religijna Rosji*, "Znak", 32(9), 1981 (prevod sa francuskog E. Szot-Sobstel fragmenta knjige *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Paris 1977), pp. 1197-1219.
- Fin 2015: M. Fin, *Centri srpske kulture XVIII veka*, Novi Sad 2015.
- Gavrilović 1996: S. Gavrilović, *Katolička crkva i Srbi u Habsburškoj monarhiji u XVII i XVIII veku*, in: S. Gavrilović i dr. (ur.), *Evropa i Srbi, Zbornik radova*, Beograd 1996, pp. 207-214.
- Gil 1999: D. Gil, *La Slavia Orthodoxa unita e disunita dopo l'Unione di Brest*, in: L. Calvi (a cura di), *Unioni, Leghe e Disunioni D'Eurasia* (Atti del Congresso Venezia 16-17.04.1998), "Letterature di Frontiera", IX, 1, 1999, pp. 81-89.
- Grujić 2007: R. Grujić, *Političko-verska aktivnost Vatikana na Balkanu kroz vekove*, Gornji Milanovac 2007.

- Kašić 1986: D. Kašić, *Otpor marčanskoj uniji. Lepavinsko-severinska eparhija*, Beograd 1986 (posebno izdanje Biblioteka "Pravoslavlje", knj. 22).
- Kmeć 1987: J. Kmeć, *Jugoslovensko-slovačke slavističke veze*, Vojvođanska Akademija Nauka i Umetnosti – radovi, knj. VI, Novi Sad 1987, pp. 145-207.
- Kostić 1951: M. Kostić, *Simon Todorski kao učitelj među Srbima 1737-1738*, in: *Zbornik radova instituta za proučavanje književnosti SANU*, 1, Beograd 1951, pp. 109-112.
- Kostić 2010: M. Kostić, *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku. Odabrane studije*, izabrao i priredio V. Đokić, Zagreb 2010, pp. 99-125; 153-171.
- Lis-Wielgosz 2013: I. Lis-Wielgosz, *Otrvalošći značenja. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013.
- Naumow 1984: A. E. Naumow, *Zmiana modelu kultury a kwestia ciągłości rozwojowej (na materiale literatur słowiańskich)*, "Zeszyty Naukowe KUL", 4 (108), 1984, pp. 13-38.
- Naumow 2008: A. Naumow, *Dall' Illuminismo alla Rinascita: il crescente ruolo di Mosca*, in: L. Vaccaro (a cura di), *Storia religiosa di Serbia e Bulgaria*, Milano 2008, pp. 269-290.
- Radojčić 1913: N. Radojčić, *Kijevska akademija i Srbi*, "Srpski Književni Glasnik", 31, 1913, pp. 667-673.
- Radonić 1950: J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950.
- Simić 2014: V. Simić, *Uticao pjetizma na srpske intelektualce sredinom XVIII veka: okviri za interpretaciju ranog prosvetiteljstva kod Srba*, in: D. Roksandić (ur.), *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću. Interkulturalni aspekti „prosvijećene” modernizacije*, Zagreb 2014, pp. 159-173.
- Skerlić 1923: J. Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, Beograd 1923.
- Slijepčević 2002: Đ. Slijepčević, *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve*, vol. I, Beograd 2002, pp. 385-399.
- Stojanović 2014: M. M. Stojanović, *Dositejevimi stazama prosvete*, Beograd 2014.
- Veselinović 1986: R. Veselinović, *Srbi u Dalmaciji*, in: R. Veselinović, P. Ilić, A. Mladenović, M. Pantić, M. Pavić, D. Medaković, N. Gavrilović (ur.), *Istorija srpskog naroda*, vol. IV/2: *Srbi u XVIII veku*, Beograd 1986, pp. 7-63.
- Vukašinović 2010: V. Vukašinović, *Srpska barokna teologija. Biblijsko i svetotajinsko bogoslovlje u Karlovačkoj Mitropoliji XVIII veka*, Trebinje 2010².

Abstract

Dorota Gil

Serbians in the 18th century in relation to Catholicism and Protestantism: mechanisms and strategies for assimilating new cultural elements

The new image of 18th century Serbian culture was mostly the consequence of a reaction to the reinforced unifying tendencies and proselytism which were put into place by the Catholic Church at the time. This defense mechanism and the various strategies (depending on the geopolitical reality of a divided Serbia, as well as on political and cultural changes) allowed the Orthodox Slavs to keep a connection with their basic code of (auto)-identification, i.e. Orthodoxy, and with the cultural tradition which was related to it. The paper is an attempt to show the similarities and differences in the strategies applied in various areas of the *Slavia Orthodoxa*, particularly by the Serbs of the Habsburg empire, who embraced the Polish-Ukrainian-Russian cultural paradigm, and the Protestant minorities who lived within the Hungarian borders.

Keywords: Gerasim Zelić, 18th century, Serbian Orthodoxy, Catholicism, Protestantism.